

STRATEGIA CADRU AFERENTĂ SECURITĂȚII ÎN EUROPA DE SUD-EST

THE FRAMEWORK STRATEGY RELATED TO SECURITY IN SOUTH-EASTERN EUROPE

Valentin-Bogdan DĂNILĂ*

Când se discută despre mediile strategice actuale, există acel „atunci” al Războiului Rece și a primei jumătăți a anilor ‘90, și acel „acum” de astăzi. Schimbarea modelelor demografice și de migrare, tensiunilor etnice și religioase, degradarea mediului, instabilitatea ce vine dinspre statele ce riscă să decadă sau care au decăzut deja, și proliferarea în creștere a armelor sunt doar câteva din problemele ce au exacerbat diferențele dintre securitatea de „atunci” și cea de „acum”, ca și actele teroriste transnaționale de după 11 septembrie 2001. Conceptul de securitate a fost unul foarte disputat, așa cum se vede dintr-un studiu al Organizației Națiunilor Unite, din 1986, elaborat de un grup de experți, referitor la noțiunea de securitate, din care a rezultat existența unei similitudini conceptuale limitate între aceștia¹. Omenirea s-a preocupat dintotdeauna să-și construiască sau să-și reconstruiască pacea și securitatea². În perioada Războiului Rece, în țările din Europa Centrală și de Est nu se vorbea despre un concept de securitate națională în sensul occidental al termenului, ci despre o doctrină militară a Tratatului de la Varșovia și, în unele cazuri, cum a fost și cel al României, despre o doctrină militară națională. După căderea Cortinei de fier, treptat, în țările respective s-a optat pentru folosirea conceptului de securitate națională, termen ce ia în considerare toate tipurile de amenințări la adresa intereselor naționale, dar și întreaga paletă a modalităților de contracarare a acestora, cele militare nemaiaivând un rol primordial.

Cuvinte-cheie: Homeland Security; Balcani; vulnerabilități; strategii de apărare; colaborare; terorism.

* Doctorand, Academia Națională de Informații „Mihai Viteazul”, București, România.

¹ Constantin Moștoflei, *Strategia, arta operativă și tactică în contextul politicii de securitate viitoare*, în *Revista Impact strategic*, Nr. 4 [25] 2007, Ed. Universității Naționale de Apărare “Carol I”, București, p. 54.

² Gheorghe Văduva, *Strategia acțiunilor rapide*, Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, București, (http://cssas.unap.ro/ro/pdf_carti/strategia_actiunilor_rapide.pdf).

When discussing the current strategic environment, there is the „when“ of the Cold War and the first half of the '90s, and that „now“ of today. Changing demographics and migration patterns, ethnic and religious tensions, environmental degradation, instability coming from states that are likely to decline or have already fallen, and growing proliferation of weapons are just some of the problems that have exacerbated the differences between security „then“ and the „now“ as transnational terrorist attacks after September 11, 2001. The concept of security was very disputed, as seen from a study of the United Nations in 1986, developed by a group of experts on the concept of security, resulting in the existence of a limited conceptual similarity between them [1]. Mankind has always been concerned to build or rebuild peace and security [2]. During the Cold War, the countries of Central and Eastern Europe are not talking about a national security concept in the Western sense of the word, but a military doctrine of the Warsaw Pact and in some cases, as was that of Romania, on a national military doctrine. After the fall of the Iron Curtain, gradually, those countries have chosen to use the concept of national security, a term that takes into account all types of threats to national interests, but also the whole range of ways to counter them, the military not having anymore the primordial role.

Keywords: Homeland Security; Balkans; vulnerabilities; defense strategies; cooperation; terrorism.

Un concept de securitate națională, adoptat de un stat anume, conține în detaliu preocupările din țara respectivă în domeniul propriei securități, asigurate independent sau împreună cu parteneri externi. Conceptul de securitate națională adoptat de către stat, își orientează politica de securitate, ca parte componentă a politicii generale a statului respectiv, care va indica modul în care țara va reacționa la aceste chestiuni.

Se observă că noțiunea de politică de securitate suferă în prezent transformări majore³. O politică de securitate presupune o rețea de decizii legate între ele, privind alegerea obiectivelor, a mijloacelor și a resurselor alocate pentru atingerea lor în situații specifice.

În ultimii ani, dimensiunea nonmilitară a securității a câștigat teren în fața celei militare. Motivul principal este simplu și evocat mult prea des în studiile de securitate: conștientizarea faptului că, odată cu sfârșitul Războiului Rece, amenințarea militară de mare amploare s-a diminuat⁴, fiind înlocuită de noi riscuri, pericole și amenințări⁵ de natură politică, economică, socială, ecologică etc.

³ Nicolae Dolghin, Alexandra Sarcinschi, Mihai-Ștefan Dinu, *Riscuri și amenințări la adresa securității României. Actualitate și perspectivă*, Ed. Universității Naționale de Apărare „Carol I”, București, 2004, p. 44.

⁴ Alexandra Sarcinschi, *Regiunea extinsă a Mării Negre între constrângerile tradiției și provocările noului mediu politic internațional de securitate*, în *Securitate și stabilitate în bazinul mării Negre*, a V-a sesiune internațională de comunicări științifice, Ed. Universității Naționale de Apărare „Carol I”, București, 2005, p.14. (http://cssas.unap.ro/ro/pdf_carti/securitate_stabilitate_bazinul_marii_negre2005.pdf).

Astfel că, transformările care au afectat mediul internațional de securitate au determinat clarificarea unei viziuni a comunității internaționale îndreptate spre consolidarea păcii și securității mondiale și, implicit asupra reducerii tensiunilor conflictuale de orice natură și a cauzelor generatoare de divergențe internaționale majore.

Aceasta înseamnă, în esență, după cum am precizat anterior, identificarea vulnerabilităților existente la scară internațională, a riscurilor și amenințărilor ce planează asupra unor spații mai extinse decât spațiul statului național⁵ și chiar regional, concretizându-se în surse de instabilitate sau contribuind la agravarea unora deja existente.

Problema de transformare a forțelor armate naționale este o temă aflată în agenda aproape fiecărei țări europene, indiferent dacă aparține Uniunii Europene sau NATO sau încă nu face parte din nici una din cele două. În ultimii 15 ani, schimbările geopolitice de anvergură din Europa și noile percepții ca statele eșuate și terorismul din cadrul sectorului militar, au cauzat o schimbare de la sarcinile clasice de apărare a patriei la operațiuni de menținere a păcii, administrarea crizelor și crearea de rețele de securitate.

Această dezvoltare solicită printre altele, strategii de apărare și securitate noi și la zi, o administrare eficientă a resurselor umane, financiare și de infrastructură și noi structuri pentru luarea de decizii în realizarea aranjamentelor de securitate, nu doar la nivel național ci și la nivelul UE și NATO.

Cu toate că transformarea forțelor armate nu reprezintă o problemă, ce detectează doar transformarea statelor din Europa de Sud-Est, această regiune trebuie de asemenea să coopereze cu câteva provocări suplimentare în ceea ce privește problemele militare. În special aspectele sociale ale transformării forțelor armate în Europa de Sud-Est, par să joace un rol mai important decât în cazul Europei de Vest. Spre deosebire de democrațiile stabilite și economia de piață în Europa Centrală și de Vest, unde instituțiile de securitate sunt acceptate cu ușurință de către cetățeni, în unele țări din Europa de Sud-Est oamenii nu prea au încredere în propriile forțe de securitate. Motivele sunt evidente: abuzul forțelor securității în vederea atingerii scopurilor politice în timpul regimului autoritar comunist și în special în timpul războaielor din Balcani din anii 90.

Clădirea încrederii printre oamenii din Balcani cu privire la forțele lor de securitate este posibilă doar dacă fiecare țară de la vest de Balcani, ca și stat, face progrese în procesul transformării: ceea ce înseamnă că instituțiile democratice și puterea legii se dezvoltă ca și o piață social-economică. În cazul în care transformarea forțelor armate în Europa de Sud-Est nu va fi strâns legată de alte sectoare, ar putea afecta negativ chiar angajamentele militare ale țărilor balcanice în operațiunile de menținere a păcii internaționale. Transparența, relaționarea și controlul democratic sunt câteva cuvinte cheie,

⁵ Grigore Alexandrescu, *Amenințări în mediul de securitate*, pp. 152-184 în Constantin Moștoflei, Nicolae Dolghin (Coord.), *Studii de Securitate și Apărare*, Vol. I, Editura Universității Naționale de Apărare, București, 2005 (<http://cssas.unap.ro/ro.pdf> _carti/ssa1.pdf).

⁶ Nicolae Dolghin, Alexandra Sarcinschi, Mihai-Ștefan Dinu, *op. cit.*, pp. 6-10.

ce ar trebui să caracterizeze cu succes operațiunile de menținere a păcii. Este clar, forțele armate, care se văd ca un fel de „*corpus separatum*” în propria lor societate, nu vor fi în stare să îndeplinească criteriul acesta.

Doar dacă procesul de transformare a forțelor armate va fi adus la același nivel cu transformarea instituțiilor politice și economice, consecința socială negativă cauzată de măsuri de reorganizare a personalului va putea fi minimalizată.

Reorientarea forțelor armate în Europa de Sud-Est, care este de obicei conectată cu o largă și dureroasă reducere de personal, devine o problemă importantă pentru procesele de stabilizare regionale și nu reprezintă o problemă doar pentru un singur stat.

Așadar, implicațiile sociale și politice ale transformării forțelor armate în Europa de Sud Est ar trebui puse pe agenda programelor de ajutorare internaționale.

Țările din sud estul Europei ar putea învăța mult mai multe lecții în domeniul reformării sectorului de securitate.

De exemplu, țările din vestul Balcanilor ar putea profita de experiența Bulgariei, României și Ungariei ce au trecut de procesele de integrare în NATO cu toate consecințele de anvergură cu privire la forțele lor armate, descrise spre exemplu în contribuțiile Bulgariei. Însă pot exista și eforturi comune pentru asimilarea acestor lecții între țările din vestul Balcanilor. De exemplu, Serbia și Muntenegru se confruntă acum cu o reducere mare a trupelor, ceea ce va duce la probleme sociale. Bosnia și Herțegovina au trecut deja prin acest proces dureros, astfel că Belgrad ar putea profita de pe urma experienței Bosniei în dezvoltarea programelor de ajutor social și economic pentru personalul militar retras.

Pe lângă toate propunerile bune pentru o reformă bine construită în Europa de Sud - Est, ce sunt prezentate în această publicație, una va trebui să rămână realistă la ce se poate obține pe termen scurt sau mediu în domeniul securității în această regiune: Europa de Sud - Est este încă departe de a avea un sistem comun de securitate cooperativă. În termeni de securitate putem diferenția între 3 tipuri de țări: un grup format din Ungaria, România și Bulgaria ca membri integrați în NATO, al doilea grup format din Croația, Macedonia, și Albania care sunt în curs de integrare în câțiva ani, și al treilea grup format din Serbia, Muntenegru, Bosnia și Herțegovina care nu sunt acceptate nici măcar în Parteneriatul pentru Pace NATO. Având această diferențiere prezentă, un scop important al NATO și UE în Europa de Sud - Est ar trebuie să armonizeze și forțele armate din țările balcanice prin stabilirea acelorași valori pentru a construi un sistem cooperativ de securitate.

Însă acest proces de armonizare nu poate genera soluții unificatoare și impuse pentru transformarea forțelor armate în Europa de Sud - Est, care nu se iau în considerare în special ca oportunități economice diferite și condiții sociale ale fiecărei țări balcanice.

Atacurile din 11 septembrie din Statele Unite ale Americii au atras atenția factorilor de decizie la nivel mondial. Pentru Europa, aceste atacuri au semnalat apariția unei noi

amenințări și au subliniat importanța cooperării transfrontaliere, fapt pentru care în UE au fost adoptate mai multe măsuri.

În această realitate a amplificării terorismului își află începuturile conceptul de *homeland security*, a cărui rațiune rezidă tocmai în stăpânirea acestor fenomene indezirabile. Prin *homeland security* s-a încercat armonizarea acțiunilor diverselor sectoare, naționale și internaționale, pentru a face posibilă o abordare comună a provocărilor adresate unei lumi întregi⁷.

„*Homeland security*” este o misiune la nivel global. De la asigurarea frontierei la protejarea lanțurilor de aprovizionare la nivel mondial, practic fiecare aspect al prevenirii atacurilor teroriste are o dimensiune internațională care presupune ca Statele Unite ale Americii să coopereze eficient cu aliații.

Pentru mulți, expresia „*homeland*” rezonază cel mai puternic la nivel de țară. De fapt, decizionalii politici europeni preferă să folosească astfel de termeni ca *securitatea internă*, *protecția civilă*, *de securitate* sau *de colaborare* atunci când fac referire la problemele de securitate din interiorul Uniunii Europene.

Traducerea ad-litteram a noțiunii de „*homeland security*”⁸ este „*securitatea patriei*”, însă ea nu cuprinde toate caracteristicile conceptului. Conform Dicționarului Explicativ al Limbii Române, patria reprezintă „teritoriul care istoricește aparține unui popor și unde acesta trăiește; țara în care s-a născut, în care trăiește și al cărei cetățean este cineva”⁹, iar *homeland security* se referă nu numai la protejarea cetățenilor unei țări și a bunurilor acestora, ci și la ocrotirea unui anumit mod de viață ce transcende granițele.

Din teoriile existente, reiese că o astfel de sferă de definire este mult prea îngustă pentru a putea reflecta complexitatea conceptului. Aici este vorba despre securitatea a ceea ce numim, în globalizare, „casă”, fie că acest spațiu este teritoriul național, fie cel al Uniunii Europene, fie cel transatlantic. O traducere a sa, ce ar putea cuprinde toate aceste caracteristici, poate fi „*securitatea spațiului de interes*”: securitatea intereselor statului, ale unei organizații zonale, regionale sau chiar globale, în spațiul circumscris acestora, dar și în afara sa.

De aici se poate merge mai departe, la analiza *densității de interese* pe care un actor le are într-o anumită zonă. Este evident că la nivel statal, cea mai mare densitate de interese se află între granițele statului respectiv. Globalizarea, însă, a determinat sporirea gradului de permeabilitate a granițelor, astfel încât, pentru a putea securiza statul și

⁷ Alexandra Sarcinschi, *Securitatea spațiului de interes. Reprezentarea psihosocială a securității și Homeland Security în zona Mării Negre*, în Impact Strategic, nr.3[28]/2008, Ed. Universității Naționale de Apărare „Carol I”, p. 7.

⁸ *Idem*, p. 45.

⁹ *Dicționarul explicativ al limbii române*, Ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1998, p. 759.

națiunea, guvernele își proiectează interesele în afară, lansând diverse instrumente externe menite protejării intereselor naționale.

Natura transnațională a amenințărilor teroriste contemporane, interdependența de societățile moderne determinate de globalizare, și conceptul de apărare prin utilizarea ajutorului etapizat pentru contracararea amenințărilor, toate fac obiectul parteneriatelor multinaționale de securitate a spațiului de interes.

Evenimentele din ultimul deceniu ilustrează măsura în care terorismul a devenit o provocare internațională.

Atentatele de la Madrid (11 martie 2004) și cele de la Londra (7 iulie 2005) au determinat amplificarea dezbaterilor în rândul experților comunitari. Gijs de Vries, coordonatorul pentru politici antiteroriste al UE, aprecia că „Politica antiteroristă a UE trebuie articulată noilor amenințări, astfel încât: întreaga panoplie a serviciilor de informații și securitate, a forțelor de poliție și a autorităților judiciare să poată lucra împreună (*coherence*); înțelegerile survenite la Bruxelles să fie aplicate de toate statele membre (*implementation*); să se asigure creșterea capacității de analiză și diseminare a informațiilor (*intelligence*)”¹⁰.

Astfel a fost demarat efortul sistematic, care angrenează atât organismele guvernării cât și sectorul privat în reducerea vulnerabilităților și dezvoltarea unor capacități deosebite de protecție.

Cum aceste vulnerabilități¹¹ aparțin deopotrivă diferitelor niveluri – național, regional și global – esențială este realizarea unei analize obiective care să servească la crearea instrumentelor prin care această viziune să poată fi transpusă practic. Deja putem afirma că astăzi acest proces a căpătat anvergură, atât în ceea ce privește dimensiunea sa spațială, cât și cea temporară, concordând cu natura surselor majore de instabilitate, ce își pot avea originea la nivel economico-financiar, politic, militar, social, cultural, de mediu.

Nivelurile sus-menționate reprezintă, în sine, palierul clasic în care se duce bătălia pentru resurse (cu precădere energetice), în care se desfășoară rivalitățile sau chiar conflictele de natură etnică și religioasă. În afară de acestea, în ultimele decenii s-au manifestat cu vehemență și alte surse de insecuritate, cum sunt terorismul, proliferarea armelor și tehnologiilor pentru arme de distrugere în masă, traficul de arme și de droguri, imigrația ilegală¹².

¹⁰ Gijs de Vries, alocuțiune susținută în cadrul Subcomitetului Europa al Comitetului pentru Relații Internaționale al Camerei Reprezentanților, Washington D.C., 14 septembrie 2004. European Union, A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy, Bruxelles, 12 December 2003, p. 11.

¹¹ Nicolae Dolghin, *Stabilitatea lumii navigând printre strategii*, în Revista *Impact strategic*, Nr. 1 [26] 2008, Ed. Universității Naționale de Apărare “Carol I”, București, p. 24.

¹² Alexandra Sarcinschi, Mihai Dinu, *Crize și instabilitate în Europa*, (http://cssas.unap.ro/ro/pdf_studii/crize_si_instabilitate_in_europa.pdf).

Într-o posibilă abordare, propusă de Peter Faber¹³ (cercetător în cadrul Colegiului de Război din Universitatea Națională de Apărare, SUA), „*homeland security*” poate fi afectată de trei categorii de riscuri, pericole și amenințări: inamici non-statali internaționali, inamici statali și inamici interni. În prima categorie, intră terorismul și crima organizată, în cea de-a doua – terorismul, crima organizată și atacurile militare, iar în cea de-a treia - terorismul, mișcările civile turbulente și dezastrele naturale. Tuturor acestor riscuri, pericole și amenințări li se poate răspunde printr-un algoritm eficient: prevenire, protecție și răspuns.

Deși, la prima vedere, acesta pare un model simplist, în spatele fiecărui element se află un complex de acțiuni. Astfel, prevenirea poate fi realizată prin: controlul granițelor; colectarea, analiza și diseminarea informațiilor; cooperarea cu agențiile interne și internaționale de aplicare a legii; controlul armamentelor și neproliferare; folosirea mijloacelor și instrumentelor diplomatice etc. Protecția se referă atât la infrastructura critică, cât și la populația spațiului respectiv, iar răspunsul are în vedere gestionarea crizelor și a consecințelor, dar și asigurarea continuității activităților guvernamentale.

Dar, spre deosebire de SUA, în zona Mării Negre, viziunea asupra conceptului de „*homeland security*” împarte țările riverane în trei categorii:

1. țările membre NATO și/sau UE, Bulgaria, România și Turcia, care își structurează strategiile de securitate în funcție de statutul și rolul internațional implicate de apartenența la aceste organizații;
2. Federația Rusă, care are o viziune distinctă despre securitate, izvorâtă din poziția sa în relațiile internaționale;
3. țările aspirante la statutul de membru NATO și/sau UE, Georgia și Ucraina, care au început un proces de adaptare la cerințele aderării/integrării în aceste organizații.

Așadar, primul grup de țări este tributary statutului de pe scena internațională. NATO nu și-a definit cu claritate o *strategie în termeni de Homeland Security*, însă conceptul nu este nou pentru Alianță. Încă din anii Războiului Rece, avea planuri clare pentru combaterea forțelor speciale sovietice, în cazul în care acestea ar fi reușit să se infiltreze în societățile blocului occidental¹⁴.

De asemenea, forțele militare aliate au fost întotdeauna pregătite pentru a sprijini autoritățile civile, fie că era vorba despre dezastre naturale, închiderea granițelor sau protejarea infrastructurii critice.

Totuși, NATO nu este unica organizație ce coordonează eforturile contrateroriste ale Occidentului, așa cum sunt înțelese prin „*homeland security*”. Dacă dorește să joace un rol distinct și eficient în realizarea *homeland security*, trebuie să facă schimbări în ceea ce

¹³ Peter Faber, *Homeland Security: General Templates and Options for the Future*, în „Information & Security. An International Journal”, vol. 17/2005, pp. 9-22.

¹⁴ Rafael L. Bardaji, Daniel Keohane, *Debate. Should homeland security be a fundamental NATO mission?*, în NATO Review, nr. 2/2006, ediția online, (URL: http://www.nato.int/docu/review/2006/issue2_english/debate.html).

privește conceptul strategic și cultura organizațională, dezvoltând noi concepte și pregătind unități operaționale speciale¹⁵.

În timp ce pentru SUA dezvoltarea conceptului „homeland security” înseamnă angajarea într-un proces amplu de reorganizare a sistemului național de securitate, pentru țările europene, implementarea și dezvoltarea aceluiași concept este realizată în cadrul instituțional existent și privește atât lupta împotriva terorismului, cât și contracararea celorlalte tipuri de pericole și amenințări la adresa securității. În ansamblu, elementul central al abordării europene asupra SSI/HS este securitatea societală, mai precis *protecția cetățenilor*.

Încă din anii '80-'90, UE a furnizat cadrul de cooperare, în sensul asigurării protecției cetățenilor săi prin Acordul Schengen și inițierea colaborării în domeniul Justiție și Afaceri Interne.

La nivel internațional există opinii conform cărora europenii nu au urgentat aplicarea instrumentelor de impunere a legii cu scopul întăririi SSI/HS. În același timp, alți analiști afirmă că strategia guvernelor europene în ceea ce privește SSI/HS constă în integrarea strategiilor de luptă împotriva terorismului în eforturile deja existente pentru gestionarea crizelor și urgențelor, astfel încât să poată conferi un grad mai mare de flexibilitate răspunsului la provocările la adresa securității.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu Grigore, „Amenințări în mediul de securitate”, în Constantin Moștoflei, Nicolae Dolghin (Coord.), *Studii de Securitate și Apărare*, Vol. I, Editura Universității Naționale de Apărare, București, 2005.
- Bardaji Rafael, Keohane Daniel, *Debate, Should homeland security be a fundamental NATO mission?*, în *NATO Review*, nr. 2/2006.
- Dolghin Nicolae, Sarcinschi Alexandra, Dinu Mihai-Ștefan, *Riscuri și amenințări la adresa securității României. Actualitate și perspectivă*, Editura Universității Naționale de Apărare “Carol I”, București, 2004.
- Dolghin Nicolae, *Stabilitatea lumii navigând printre strategii*, în *Revista Impact strategic*, Nr. 1 [26] 2008, Ed. Universității Naționale de Apărare “Carol I”, București.
- Faber Peter, *Homeland Security: General Templates and Options for the Future*, în *Information & Security. An International Journal*, vol. 17/2005.

¹⁵ *Ibidem*.

- Moștoflei Constantin, *Strategia, arta operativă și tactică în contextul politicii de securitate viitoare*, în *Revista Impact strategic*, Nr. 4 [25] 2007, Ed. Universității Naționale de Apărare "Carol I", București;
- Gijs de Vries, *European Union, A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy*, Bruxelles, 12 December 2003;
- Sarcinschi Alexandra, *Regiunea extinsă a Mării Negre între constrângerile tradiției și provocările noului mediu politic internațional de securitate*, în *Securitate și stabilitate în bazinul Mării Negre*, a V-a sesiune internațională de comunicări științifice, Editura Universității Naționale de Apărare "Carol I", București, 2005;
- Sarcinschi Alexandra, *Securitatea spațiului de interes, Reprezentarea psihosocială a securității și Homeland Security în zona Mării Negre*, în *Impact Strategic*, nr.3[28]/2008, Ed. Universității Naționale de Apărare „Carol I”;
- Văduva Gheorghe, *Strategia acțiunilor rapide*, Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, București.
- http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/nat_strat_hls.pdf: *Te National Strategy for Homeland Security*, Office of the Homeland Security, July 2002.
- <http://www.esnips.com/doc>: *Terorismul: Dimesiune geopolitică și geostrategică, războiul terorist, războiul împotriva terorismului*, Centrul de Studii Strategice de Securitate, București, 2002.
- http://www.dtic.mil/doctrine/jel/new_pubs/jp1_02.pdf: *Department of Defence Dictionary of Military and Associated Terms*, 12 aprilie 2001 (actualizat la 17 octombrie 2008).
- <http://www.russiaeurope.mid.ru/russiastrat2000.html>

